

ЗМІСТ

Передні уваги (<i>Олесь Кульчинський</i>).....	7
Перелік скорочень	16
Подяки	19
Преамбула (<i>Ферідун М. Емеджєн</i>).....	21
Вступ	25
Розвідка за Нового часу	26
Іслам і християнство на середземноморському фронтирі: конфлікт цивілізацій?.....	31
Ужиті джерела	34
Терміни	36
Розділи.....	43
I Дві імперії, одне море: Осmano-Габсбурзька боротьба на Багр-и Сефід	45
Двох династій оповідка: Марсів меч чи Венерина лютня?	46
Карл і Кануні	51
Джерба, Мальта та Лепанто.....	62
II Османські шпигуни та розвідувальні операції	71
Марксебен Ленер	80
Пройдисвіт із Лангедока: барон де ля Фаж	81
Від Вльори до майдану Джудея: Джеронімо Амікі та його приятелі	84
Константино / Мугаммед із Кандії та яничар Агмед	86
Від капітана до капу – ой лишенько! Іспанець Мегмед / Лопе де Льянос.....	92
Два османських убивці в Мессіні.....	94
Опанувавши іспанську мову на вулицях Стамбула: звичайнісінька історія про сіпагі з Бурси в Салерно	96
Хуан Піментель і його османські спільники у габсбурзьких портах.....	102
Дуже дивний допит: кандієць Зорзі Кавала.....	105
Два з половиною роки Габрієля Дефренса.....	116
Висновок	121

III Джерела османської розвідки	123
Торгівці та бранці.....	124
Османська розвідка та діяльність п'ятої колони	127
Османська дипломатія та розвідка.....	133
Військова розвідка	146
IV Організаційна структура османської розвідки в XVI столітті	155
Патрімоніальна імперія	156
Капу екабірів і розвідка	160
Система децентралізації	174
Агенти, наділені тімарами й улufe	187
Мензильна система	196
Перформанс османської розвідки.....	202
V Османська антиагентура (контррозвідка).....	213
Контроль пограниччя	214
«П'яті колони» Мемалік-і Магрусе	218
Ворожі шпигуни та інформатори у війську й владі.....	226
Безкрайй фронтір: Середземномор'я.....	229
Небажані особи – європейські послы.....	235
Перехоплення дипломатичних листувань.....	242
Тиск на Рагузу та Венецію.....	248
Допити та кара	254
Післяслово.....	261
Джерела.....	270
Глосарій. Словник османських термінів (уклав <i>Олесь Кульчинський</i>)	289
Покажчик імен і географічних назв.....	308
Про автора.....	319

ПЕРЕДНІ УВАГИ

Як збагне читач, тлумач завершив переклад цієї книжки під час російсько-української війни. До слова, надивавши її паперову версію в стамбульській крамниці «Мефісто» неподалік майдану Таксім, де височать закам'янілі совіцькі постаті Ворошилова та полковника Аралова... Авжеж, монумент має назву «Республіка»; і Ататюрка, що в центрі скульптурної композиції, оточують, зокрема, ці «герої». Завдяки більшовицькій зброї Туреччина здобула перемогу у війні за незалежність 1918–1923 років. Отож і від наступу на Радянську Росію білогвардійців із військами колишньої Антанти убезпечився й Раднарком. На Таксімі пам'ятник не декомунізовано. На жаль, про один із жадливих наслідків тих обставин – геноцид українців 1931–1933 років – допіру, імовірно, мало вже хто задумується.

Та побачивши книжку в «Мефісто», я здивувався, що сусидить вона на полиці з «Історією геноциду вірмен» Танера Акчама. Либонь, читача подивовано вдруге – у турецьких книгарнях натрапиш на заборонену літературу, попри переслідування за термін «геноцид» щодо подій 1915 року. Урешті, цікавого там удосталь. Проте як це стосується «Шпигунів султана»? По суті, відтворені тут подробиці торують стежку в інші виміри Близького Сходу. Досить поміркувати: зачитується такого штибу літературою не надто значний відсоток турецького суспільства. Чим же загрожує книжка? Уряди-годи радше навпаки: хтось-бо з іноземців завважить – і повернеться додому розказувати, що за морем куди менше табу, як змальовують. Тому, гортаючи «Шпигунів», читач має радше відчутти, аніж збагнути: це кладка до реалій, які годі пояснювати аристотелівськими критеріями міркувань. Наприкінці твору укладено й глосарій, без чієї глиби термінів не досягнути популярного видання нашого сусіда.

Знайде читач у цій дослідницькій роботі й згадку про терени, що в складі України. Але головне, на чому акцентує увагу автор, – належність минулого Османів радше до Середземномор'я, ніж до Євразії, Сходу чи то тюркства; обирайте будь-яке з понять. Рівнож варто усвідомити, що таке є письмо (і знову

подивуймося: у Туреччині не вживають терміна «література») за ситуації, коли суспільство скуте обмеженими умовами, що їх породжують внутрішні конфлікти. Хай як, а потерпає тоді навіть тлумач, годі й казати про науковця чи письменника.

А втім, акцент Емрага Сафи Гюркана нині вагомий для української науки та дипломатії, прецінь війна заскочила нас не готовими акурат на азійським полі. Розуміння, що там коїться і чому обрано позицію балансувати між Російською Федерацією та вільним світом — питання, на які треба чітко відповісти. Далєбі, Україну пора розглядати як західний фронтір (термін, що ним часто оперує автор), отже, не лише опору РФ, а й взаємодії з Близьким Сходом.

Спадає на думку, яким дивом Османи під кінець ХІХ століття за султана-деспота Абдюльгаміда ІІ так спритно переконували сусідів, що простують шляхом реформ, аж і тепер важко йняти віри, як-то завиграшки втілювано подвійні стандарти, аби користати з чужої лояльності та підтримки. Тому «Шпигуни» стануть у пригоді, позаяк кидають світло на плетива близько-східних стратегем і їхні корені. І хоч би до якого османського терміна ми звернулися — ураз з'ясуємо, що сягає він щонайменше візантійської доби, а то й глибше — у перебуте. До речі, титул султана «гюмаюн» — це від птахи Гюмай ув іранській мітології: кого вона окине своєю тінню, той і здійметься до щастя падишагства. А «берат», документ, яким затверджували на пост, — уявлення ще з арамейських часів та, власне, є «завітом». Та й наше «драгоман» не спроста було «терджюман» ув Османів, діставшись туди аж з Ефіопії, де його корінь «рагума» означав: голосно звіщати на майданах.

Можна наводити безліч прикладів, та як вони зарадять нашій відповіді на гострі виклики? Емраг Гюркан у своїх працях — включно зі «Шпигунами» — часто звертається до безсумнівних фактів інтегрованости Османів у Середземномор'я на етнічному та мультикультурному рівнях. Це вам і Джігалазаде Юсуф Сінан-паша, італієць з батьківського боку, головнокомандувач султанського флоту; і син грекині, знаний корсар Гайреддін Барбаросса, теж адмірал та засновник османського Алжиру; і Мегмед Соколлу, могутній садразам Сулеймана Пишного, сербський селянин за походженням. Отже, поліетнічність Османів як візантійського спадку не дуже узгоджується і з візією їх як носіїв кочових традицій та рівнож і з очищеною від чужине-

цтва Туреччиною, яку зводив її перший президент Мустафа Кемаль Ататюрк. Донині ця строката структура вимагає особливого балансу в політиці та передусім у співіснуванні полярних релігійно-етнічних груп. Давні дискусії, що точаться довкола терміна «міллет» (див. глосарій), тому одне зі свідчень. Адже годі говорити про повноцінне націотворення на Близькому Сході; принаймні у вияві міллету воно постулює й релігійну ідентичність; причому остання домінує як донедавна, коли до румського міллету зачисляли всіх православних християн, хай би цей етнонім і був назвою греків.

Ув описаній системі координат і південні терени України можна розглядати як питомі османському спадкові – та й далеко не чужі йому з погляду контактів і взаємодії. Але й система координат переінакшує наші візії найближчого сусіда. Адже навіть сьогочасний турецький неоосманізм – явище, породжене намаганнями знайти складну комбінацію єдності соціуму через релігійне підґрунтя. Що тут спільного з тюрками? Далєбі, хіба вимушено перейняті й Україною, однак виразніші континентальні риси кочових інвазій та ще мова, яка, утім, як досі османська, – лише схематично належить до тих унікальних знакових комбінацій степової цивілізації, що полонила причорноморсько-азовські терени. Ті-бо складають частину Дешт-і Кипчак, Половецького степу або Дикого Поля, що розкинулося до Іртиша, охопивши й Поволжя, і Поуралля, і Казахстан.

Навряд чи й разюча опора Османів, як-от іслам, могла стати органічним імпаком до кочівництва. Достоту, як й ортодоксія московського зразка, він набув колонізаторських рис – хай на півночі Чорного моря чи на півдні. Тож і не дивно, що близьке до асиміляційних імперських надконструктів магометанство подеколи та подекуди, як оповідають нам «Шпигуни», утрачає свій догматизм, а найпаче губить на фронтах, де сприймаються чужинні впливи. Щоправда, для української історії ці мікси давно не новина насамперед завдяки спільному з кримськими татарами перебутому, де їх єднали з козаками не тільки воєнні походи, а й хмільні учти, як розповідають літописці.

Очевидно, як наслідок оповитих релігією конструктів уже в сучасній історії Туреччини відбулася та ж відома метонімія назви, що й з Московським царством, яке раптом обернулося Росією. Тут варто згадати, бодай й оповите пійтьмою з погляду

джерел, XIV століття Османської імперії, де й сам її засновник миттю зробився мусульманином, читаючи цілу ніч Коран у домі майбутнього тестя; і воюють на його боці візантійські полководці, коли навіть не дібрати, чи вони з Османом у союзі, чи якраз він один із четвірки авантюристів, об'єднаних прагненням наживи, яку згодом узаконить шаріат як «ганімет» — здобуте під час джігаду, тобто війни за віру. Не дивно, що наприкінці того ж століття султан Баєзід Йилдирим (Блискавичний) обзивав «псом-тюрком» Тимура Хромця, який удерся з Центральної Азії в його володіння. А потім у XVII столітті придворний османський літописець майже в цьому ж дусі відгукувався про, здавалося б, панівний етнос: «лютий телепень турецький гейби тобі пес чабанський».

Отже, «Шпигуни султана», ніби контури важкої подвійності, що дозволяє водночас і керуватися шаріатом, і надавати чинності світським законам під грецькою назвою «канун»; хай що вести газу, тобто священну війну, однак і боронити французькі інтереси в Європі чи-то брати в «рабування», як пишуть османські літописи, «кардашів» (тюрк. братів) із «недовірків», власне, українських козаків. Тому в пропонованій візії аж кілька Туреччин — репрезентанток і рафінованого морського світу, що його боронить автор; і суперстрату, який відобразився в назві країни, і справжнього близькосхідного виміру, що домінує з появою ісламу. До всього додаймо ще й візантійське насліддя та дженгізидове, причетне до змагання за спадок Золотої Орди.

А втім, XX століття перекроїло близькосхідну мапу, залишивши на ній розлогі прогалини, що на гранях міжцивілізаційних розломів, якщо окинути оком географію Туреччини: і Тракія, й Анатолія, і Курдистан, і початок Родючого Півмісяця, що охоплює Палестину. Тому, абсорбуючи «Шпигунів», хочеться завважити: перед нами наратив науковий, але й то-тожно популярний, звернений до тієї Туреччини, що близька Середземномор'ю як уособленню не тільки східних, проте і європейських культур. Усі ж історичні, географічні та етнічні контрасти країни — напозір монолітної в релігійному аспекті — тисячолітньо формують її складний соціум безліччю навіть не зв'язків, а взаємозалежностей. Іноді, заручництво непомірно міцне, що його не розрубати як гордіїв вузол; натомість еволюція нерідко втілена через надскладні компроміси між різними силами.

Інакше кажучи, не схибити б із висновками щодо заморської інакшости. Така її природа в поєднанні з дитячою винахідливістю, коли лази міркувань нишком прокладають місток до наслідків не тих, аніж очікувано. Яка ж бо вдала сентенція з арабо-персько-тюркської тріади (характерна й для візантійців), що запанувала на Близькому Сході: «Спіх – справа шайтана». Адже, хай що, панують реалії: покірність, із якою теж уособлене зародкове людство, змушує суспільство в заморських країнах досі вибудовувати суворі, немовбито індійські касти, ієрархії, що попервах не розгледіти. Тепер же ланцюг цих інстинктивних ієрархій та заручництва між різними групами реорганізовує свій мурашник на османським ґрунті, а заразом і на монгольським, і на візантійським. Почути в цих жорнах голос, що губиться серед безлічі наративів наче в морським гулі – аніяк не легке завдання.

Наостанку кортіло б іще не оминати увагою передачу термінів і власних назв у виданні. Прецінь тематика нагальна в тлумаченні та вітчизняній науці, зокрема, тюркології й османістиці. Отож у тексті стосовно чужомовних слів взято за основу правила «Українського правопису» 2019 року, послуговуючись і надбанням попередників: Агатангела Кримського та Омеляна Прицака. Диспутуючи ж доквіл транслітерації османських і турецьких термінів, українські орієнталісти часто забувають, що раз у раз стикаються з універсаліями.

Отак Джефрі Льюїс у праці «Турецька мовна реформа: катастрофічний успіх» (*The Turkish Language Reform: A Catastrophic Success*) наводить приклади з XIX століття, як османські улеми – ісламські богослови-правники – змішували перську, арабську та тюркську вимову. Унаслідок же тієї-таки реформи турецької мови, запровадженої Мустафою Кемалем Ататюрком на початку XX століття, до її сучасної абетки не потрапили кілька звуків, допіру притаманних населенню Анатолії та Курдистану, як і решті Близького Сходу. Годі й сумніватися, що османські улеми, історики та писарі дивану, володіли арабським і перським прочитанням лексики, якою переповнене їхнє письмо.

Отже, навряд чи завжди доречно ускладнювати наукові тексти мішаниною в транслітерації то на турецький, то на арабський штиб, принаймні щодо назв місяців мусульманського

календаря та ісламської термінології як-от: Агль аль-Байт, цебто «люди дому», найближчі родичі пророка Мугаммада. Тут очевидячки розкрито простір для уніфікації в перекладах з арабської, турецької та перської мов, бодай частини спільних близькосхідних термінів хоча би для публікацій популярного гатунку. До слова, однією з рис тут є транслітерація коротких арабського та перського «а» через наше «а» без зайвої турецької плутанини у вигляді «е», рівнож й уникання турецького «ü» у вигляді нашого «ю», натомість достеменно передача арабських довгого та короткого «и» звичайним «у».

Утім, варто віддати належне нинішньому цілком природному дистанціюванню української мови від російської. А тому, щоб не винаходити велосипеда, можна звертатися й до набутих форм, скажімо: «визир» або «диван». Прецінь вони результат тривалої взаємодії з Орієнтом, окрім того, структурно прищеплені до українського лексичного ґрунту. Інакше за логікою, що її подекуди простежуємо в українській історіографії, чому б услід за «везіром» та «падишагом» не творити питома турецькі: «єнічерів», «терджюмана» й «Істанбул» замість добре пізнаваних аналогів.

Та з чим можна беззаперечно згодитися в інноваціях, то це з заміною турецької літери «h» на українську — «г» там, де відображено фрикативну гортанну приголосну, рівнож і «g» — на «г». За цієї умови й звичне «падишах» буде «падишаг», а «шах» — «шаг». Нововведення доконечне, адже передусім торує стежку до близькосхідних мов, що дедалі відновлюють потуги на українських рубежах. Причому названі набуті форми аніж не численні і в чомусь навіть доповнюють його, звертаючись до тюркської гармонійности звуків, де початково закономірні послідовності голосних лише заднього ряду «и» та «а» чи переднього, як-от «і», «е» тощо.

Видко, що на ґрунті цих компромісів можна врешті дійти згоди в уніфікації близькосхідної термінології нехай би й для публікацій, які поза цариною вузьких досліджень. А проте годі забувати: догматичність і надмірна впевненість завше зайві в орієнтальній царині. Згадані принципи пропонувано найперше з огляду на те, що як і йшлося вище про кілька етнічних Туреччин, тож і розуміння або опанування їхньої чи ж то сучасної, чи колишньої мови та перебутого складно уявити без азів арабської й перської філології. Власне, тільки тріада — ірано-

арабо-тюркська — досі традиційно й прочиняла європейцям браму до південного світу, а тим паче найближчим свідкам тих дитинних уявлень — українцям.

Направду задумаєшся: скільки ж є отих звернених до різних етнічних когорт суспільства турецьких мов на озброєнні в найближчого сусіда? Одна, дві чи трійко? Аніщо, як оригінал Пеямі Сафа, іронічно спрямований із минувшини в сьогодення зі слівцями, яких прагнув позбутися Ататюрк, демонструє це напрочуд тонко та світло.

Д-р Олесь Кульчинський,
відділення української мови та письма
Стамбульського університету